पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः

शोधमहानिबन्धसारः

Synopsis

एम. एस. युनिवर्सिटी बडौदा

विनयनविद्याशाखायाः पीएच. डी. (विद्यावारिधिः) इत्युपाधये

प्रस्तोष्यमाणः शोधमहानिबन्धसारः

विषयः

पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः

प्रस्तोता

उपाध्याय गिरधर

(पुराणाचार्यः)

M.9879594144

मार्गदर्शकः

डॉ. हरिप्रसाद पाण्डे

संस्कृतविभागाध्यक्षः

एम. एस. युनिवर्सिटी-बडौदा

गुजरातराज्यम्

दिनाङ्कः २०/०१/२०१७ स्थलम्

।। घोषणापत्रम् ।।

अहं 'उपाध्याय गिरधरः' इति नामकः शपथपूर्वकमिदमुद्घोषयामि यत् 'पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः' इति विषयाधारितं प्रकृतशोधमहानिबन्धरूपात्मकमिदं शोधकार्यं मया समुल्लिखितसन्दर्भग्रन्थसहायकसामग्रीसमुच्चयानुसारमेव कृतम् । शोधमहानिबन्धेऽस्मिन् कृतं सम्पूर्णविषयनिरूपणं सर्वतोभावेन मौलिकं विद्यते, अतः तस्या मौलिकताया विश्वासपूर्वकमहमुद्घोषणाङ्करोमि, तत इदमप्यमहमुद्घोषयामि यत्प्रस्तुतशोधमहानिबन्धे सन्निरूपितविषयान् विचारानेवं सर्वविवरणम्प्रति चाहं स्वयमेवोत्तरदायी अस्मि ।

स्थलम्

दिनाङ्कः - २०/०१/२०१७

विदुषामाश्रवः

उपाध्याय गिरधर

(पुराणाचार्यः)

M.9879594144

शोधनिर्देशकस्य प्रमाणपत्रम्

अनेन प्रमाणीक्रियते यद् ‘उपाध्याय गिरधरः’ इति शोधछात्रेण प्रस्तुतोऽयं ‘पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः’ इति विषयमधिकृत्य विद्यावारिधिः [Ph. D.] इत्युपाधये महाशोधप्रबन्धः परिश्रमेण निष्ठया च गाम्भीर्यपूर्वकं कृतः । महाशोधप्रबन्धोऽयमभिनवशैल्या अस्माकं निर्देशने सप्रयत्नेन मौलिकरूपेण सम्पन्नः कृतः, एवमस्मद्ज्ञान एतद्विषयमधिकृत्य अन्येषु विश्वविद्यालयेषु एतादृशं शोधकार्य्यन्न जातम् ।

स्थलम् -

दिनाङ्कः २०/०१/२०१७

शोधनिर्देशकः

डॉ. हरिप्रसाद पाण्डे

संस्कृतविभागाध्यक्षः

एम. एस. युनिवर्सिटी-बडौदा

गुजरातराज्यम्

विषयानुक्रमणिका

प्रकरणम् १ प्रास्ताविकम् ।

१.१ चत्वारो वेदाः ।

१.२ वेदानामुपादेयता ।

१.३ षड्दर्शनानां परिचयः ।

१.४ दर्शनग्रन्थानामुपादेयता ।

१.५ सांख्यदर्शनस्य परिचयः ।

१.६ वेदाङ्गानां परिचयः ।

१.७ वेदाङ्गानामुपादेयता ।

१.८ उपसंहारः ।

प्रकरणम् २ पुराणानां परिचयः ।

२.१ प्रास्ताविकम् ।

२.२ पुराणानामाविर्भावः ।

२.३ इतिहासपुराणयोर्मध्ये भेदः ।

२.४ पुराणानां लक्षणानि ।

२.५ पुराणस्य दशलक्षणकत्वम् ।

२.६ पुराणानां प्रकारप्रकल्पनम् ।

२.७ महापुराणानां क्रमः ।

२.८ उपपुराणानां विवेचनम् ।

२.९ औपपुराणानां विवेचनम् ।

२.१० पुराणानां विषयाः ।

२.१०.१ आख्यानोपाख्यानानि ।

२.१०.२ गाथाः ।

२.१०.३ कल्पशुद्धिः ।

२.११ पुराणसंहिता - पुराणमितिहासश्च।

२.१२ पुराणानां श्लोकसंख्या ।

२.१३ पुराणेषु वर्ण्यविषयः ।

प्रकरणम् ३ सांख्ययोगवेदान्तपदस्य निर्वचनम् ।

३.१ प्रस्तावना ।

३.२ सांख्यपदस्य निर्वचनम् ।

३.३ सांख्यपदस्य विविधा अर्थाः ।

३.४ सांख्यमेव योगः ।

३.५ वेदान्तपदस्य निर्वचनम् ।

३.६ विमर्शपदस्य निर्वचनम् ।

३.७ सांख्यदर्शनस्य कर्तृपरिचयः ।

३.८ सांख्यदर्शनस्य भाष्यकाराः ।

३.९ सांख्यदर्शनस्य वर्ण्यविषयः ।

३.१० सांख्यदर्शनस्य लोकोपयोगिता ।

प्रकरणम् ४ पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

४.१ प्रस्तावना ।

४.२ पुराणेषु सांख्यीयतत्त्वपरिगणनम् ।

४.३ पुराणेषु प्रमाणविषयविवेचनम् ।

४.४ पुराणेषु सत्कार्य्यवादः ।

४.५ पुराणेषु गुणनिरूपणम् ।

४.६ पुराणेषु व्यक्ताव्यक्तभिन्नधर्म्माः ।

४.७ पुराणेषु प्रकृतिपरिणामः ।

प्रकरणम् ५ पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

५.१ प्रस्तावना ।

५.२ पुराणेषु पुरुषसिद्धिः।

५.३ पुराणेषु पुरुषबहुत्ववादः ।

५.४ पुराणेषु पुरुषधर्म्माः ।

५.५ पुराणेषु सृष्टिव्यवस्था ।

५.६ पुराणेषु बुद्धिस्वरूपम् ।

५.७ पुराणेषु अहङ्कारस्वरूपम् ।

प्रकरणम् ६ पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

६.१ प्रस्तावना ।

६.२ पुराणेषु इन्द्रियसर्गः ।

६.३ पुराणेषु शून्यवादनिरासः ।

६.४ पुराणेषु गतिकर्मबन्धकारणतानिरासः ।

६.५ पुराणेषु अविद्याखण्डनम् ।

६.६ पुराणेषु सृष्टिप्रयोजनम् ।

६.७ पुराणेषु विवेककृतकृत्यता ।

प्रकरणम् ७ पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

७.१ प्रस्तावना ।

७.२ पुराणेषु उपासनाफलम् ।

७.३ पुराणेषु जीवन्मुक्तशरीरावस्थानम् ।

७.४ पुराणेषु वेदानां स्वतःप्रामाण्यम् ।

७.५ पुराणेषु शरीरपञ्चभूतत्वनिरासः ।

७.६ पुराणेषु मोक्षब्रह्मरूपता ।

७.७ पुराणेषु देहविभागः ।

७.८ पुराणेषु आत्मसिद्धिः ।

७.९ पुराणेषु बन्धमोक्षकारणम् ।

७.१० पुराणेषु पुरुषबहुत्वव्यवस्था ।

७.११ पुराणेषु ज्ञानमेव मुक्तिकारणम् ।

७.१२ पुराणेषु अदृष्टकारणनिराकरणम् ।

७.१३ पुराणेषु संयोगमात्रेण भोक्तुरधिष्ठातृत्वम् ।

७.१४ पुराणेषु जीवस्य सिद्धौ अन्वयव्यतिरेकप्रमाणम् ।

७.१५ पुराणेषु प्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामिभावस्य अनादित्वम् ।

प्रकरणम् ८ सांख्यदर्शनस्य महिमा ।

८.१ सांख्यदर्शनस्य स्रोतः ।

८.२ सांख्यदर्शनस्य परम्परा ।

८.३ सांख्यदर्शने द्वन्द्वात्मको दृष्टिकोणः ।

८.४ सांख्यदर्शनस्य तत्त्वविवेचनम् ।

८.५ सांख्यदर्शनेनैव भगवत्प्राप्तिः ।

८.६ सांख्यदर्शनेनैव भवबन्धनमुक्तिः ।

८.७ सांख्यदर्शनेनैव इष्टसिद्धिः ।

प्रकरणम् ९ उपसंहारः ।

- सङ्केताक्षरसूची ।
- सन्दर्भग्रन्थसूची {Bibliography} ।

शोधप्रबन्धसारः

विषयः पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

गजाननं नमस्कृत्य शारदाञ्च तथैव च ।
शोधप्रबन्धसारं च विषयस्य लिखाम्यहम् ।।

(१) प्रथमं विधानम् –

प्रस्तुतेऽस्मिन् शोधमहानिबन्धे कृतं शोधकार्यं ज्ञानक्षितिजस्य विशिष्टमौलिकताप्रदानपूर्वकं यथाविस्तरणं करोति, तत्सम्बद्धं प्रथमं विधानम् –

तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
सद्युक्तिजालमिह सांख्यकृदाविरासीत् ।
नारायणः कपिलमूर्त्तरशेषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै[1] ।।

श्रुतिस्मृती तु नेत्रे द्वे पुराणं हृदयं स्मृतम् ।
श्रुतिस्मृतिभ्यां हीनोऽन्धः काणः स्यादेकया विना ।।
पुराणहीनाद्धृच्छून्यात्काणान्धावपि तौ वरौ ।
श्रुतिस्मृत्युदितो धर्मः पुराणे परिगीयते ।।
यस्य धर्मेऽस्ति जिज्ञासा यस्य पापाद्भयं महत् ।
श्रोतव्यानि पुराणानि धर्ममूलानि तेन वै ।।
चतुर्दशसु विद्यासु पुराणं दीप उत्तमः ।
अन्धोऽपि न तदालोकात्संसाराब्धौ क्वचित्पतेत्[2] ।।

तत्राधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकसकलदुःखाऽपहारकस्य कर्मोपासनाया जीवब्रह्मैक्यज्ञानेनाऽभ्युदयनिःश्रेयःसिद्धिहेतुकस्य धर्मस्य मूलभूता वेदाः सन्ति, अतो मनुस्मृतिकारः कथयति यद् –

---

[1] सांख्यप्रवचनभाष्य १।३

[2] कल्याण–पुराणकथाङ्क–पृष्ठसंख्या–८

पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च[1] ।।

श्लोकस्याऽस्य भावो वर्तते, यत्समस्तर्ग्यजुःसामाथर्वलक्षणो विध्यर्थवादमन्त्रस्वरूपो वेदो धर्मे प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्येकवाक्यत्वेन स्तावकतया धर्मे प्रामाण्यात् । वेदविदां स्मृतिधर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणदानेन वेदमूलत्वेन स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमिति तात्पर्यम् । इष्टप्राप्ति-अनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः' । अतिगभीरस्य वेदस्य शब्दानां " अङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते वेदा अमीभिरिति अङ्गानि, अगि गतौ[2] अर्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि, अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषदि कथितं यत् – '' द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति[3] '' परा चैवाऽपरा च, तत्राऽपरा ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदोऽथर्ववेदः, तेषां ज्ञानाय वेदपुरुषस्य ज्ञानाय चत्वार्य्यङ्गानि सन्ति, यथा – शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दो, ज्यौतिषमिति, तद्यथा पाणिनीयशिक्षायाम् –

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते[4] ।।

तदनन्तरं दृश्यत ईश्वरोऽनेन तदिति दर्शनम् , अतो वेदपुरुषस्य दर्शनार्थं वा ज्ञानार्थं षड् दर्शनानि सन्ति, तेषु षट्सु दर्शनेषु सांख्यदर्शनं हृदि निधाय 'व्यासोच्छिष्टं जग्त्सर्व्वम्' इत्यनुसारं पुराणमेव वास्तविकदृष्ट्या भारतस्येतिहासो वर्तते, तेष्वेव भारतीयजीवनस्यादर्शस्य, भारतीयसभ्यतायाः, संस्कृतेस्तथा भारतीयस्य

---

1 मनुस्मृतिः १।९.
2 भ्वादि..१५०
3 मुण्डकोपनिषद्
4 पाणिनीयशिक्षा

विद्यावैभवस्य वास्तविकं ज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति, अतः पुराणेषु यज्ज्ञानमस्ति, तदेव ज्ञानमन्यत्र वर्तते, एतेषु यज्ज्ञानन्नास्ति, तज्ज्ञानमन्यत्र नास्ति, अतो लिखितमस्ति यद् –

पुराणं सर्वतीर्थेषु तीर्थं चाधिकमुच्यते ।
यस्यैकपादश्रवणाद्धरिरेव प्रसीदति[1] ।।
इतिहासपुराणैस्तु निश्चयोऽयं कृतः पुरा ।
यन्न दृष्टं हि वेदेषु तत्सर्वं लक्ष्यते स्मृतौ ।
उभयोर्यन्न दृष्टं हि तत्पुराणैः प्रगीयते[2] ।।
पापं संक्षीयते नित्यं धर्मश्चैव विवर्धते ।
पुराणश्रवणाज्ज्ञानी न संसारं प्रपद्यते[3] ।।

इत्थं श्रीव्यासेन विरचितेषु 'पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः' इति मम शोधमहानिबन्धस्य विषयं स्मारं स्मारं ध्यायं ध्यायं च समेषु पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तस्य विमर्शन्नाम परिशीलनं चिन्तनमभ्यासं करोमि, शोधमहानिबन्धसारेऽस्मिन् मया सरला सुबोधा हृद्या च संस्कृतभाषा प्रयुक्ता । अत्राऽहं विविधसन्दर्भग्रन्थानां समालोचनेन सम्पूर्णसर्वग्राहकं विवेचनात्मकञ्च संशोधनकार्यार्थं यथाशक्यप्रयत्नं कृतवानस्मि । प्रस्तुतोऽयं शोधमहानिबन्धसारो नूतनदिशासूचको विशिष्टाधिगमान्वितोऽस्ति, तथा च विविधसंशोधनकार्येषु ममायं प्रयत्नः सांख्यजिज्ञासूनां पुराणज्ञानपिपासूनां च कृते नूतनदिशाप्रदः सिद्धो भविष्यति । श्रीमता व्यासेन निर्दिष्टमार्गमनुस्मरन्नहं मम मनसि स्थितं लक्ष्यमवश्यमेव प्राप्स्यामीत्याशान्वितोऽस्मि । तथा च ममायमायासः सर्वथा सांख्यदर्शनजिज्ञासूनां तथा पुराणान्यधीयते विदन्ति, तेषां पौराणिकानाञ्च कृत महानुपकारको लोकोपकारकश्च भूयादिति मे अभ्यर्थना ।

---

[1] पद्मपु.-स्वर्गखण्डः-६२।५९
[2] कल्याण-पुराणकथाङ्क-पृष्ठसंख्या-८
[3] कल्याण-पुराणकथाङ्क-पृष्ठसंख्या-९

(२) द्वितीयं विधानम्

शोधमहानिबन्धस्यास्य वैशिष्ट्यप्रतिपादकं द्वितीयं विधानम् ।

प्रकरणम् १ विषयवस्तुविवेचनम् ।

प्रकरणम् १ प्रास्ताविकम् ।

विस्ताराय च वेदानां स्वयं नारायणप्रभुः ।
व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले[१] ।।

१.१ चत्वारो वेदाः ।

इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः ।

अतिगभीरस्य वेदस्य शब्दानां " अङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते वेदा अमीभिरिति अङ्गानि, अगि गतौ[२] अर्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि, अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषदि कथितं यत् – '' द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति[३] '' परा चैवाऽपरा च, तत्राऽपरा ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दो, ज्यौतिषमिति । '' अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते[४] '' उपनिषद्वेदाऽक्षरविषयं हि विज्ञानमिह, परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छन्दराशिरिति तात्पर्यम् पराविद्यायाः । तदनन्तरं वैदिकसाहित्ये पुराणानामतीव गौरवास्पदं स्थानमस्ति ।

१.२ वेदानामुपादेयता ।

१.३ षड्दर्शनानां परिचयः ।

१.४ दर्शनग्रन्थानामुपादेयता ।

१.५ सांख्यदर्शनस्य परिचयः ।

---

1 मत्स्यपुराणम् ५।२

2 भ्वादि..१५०

3 मुण्डकोपनिषद्

4 मुण्डकोपनिषद् १।१।४।

१.६ वेदाङ्गानां परिचयः ।

१.७ वेदाङ्गानामुपादेयता ।

१.८ उपसंहारः ।

अत्र प्रथमे प्रकरणे प्रदत्तानां सप्तानामुपप्रकरणानां विस्ताररूपेण प्रदत्तो वर्तते, अतो विस्ताररूपेण चर्चान्न करोमि ।

प्रकरणम् २ पुराणानां परिचयः ।

२.१ प्रास्ताविकम् ।

पुराणम् - पुरा भवं भवति नेदानीम् । जीर्णं हि पुराणमुच्यते । पुरानवशब्दस्य व-लोपेन णत्वेन च पुराणम्भवति[१] । पुराणन्नाम प्राचीनत्वेऽपि यस्य नव्यत्वं नितरामस्ति तदेव पुराणं बोध्यते ।

(१) पुरा भवमिति विग्रहे पुराशब्दात् 'सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्यु- ट्युलौ तुट् च[२]' इति सूत्रेण ट्युप्रत्यये, टकारस्येत्संज्ञायां लोपे च पुरा + यु इति स्थिते, 'युवोरनाकौ[३]' इति सूत्रेण 'यु' इत्यस्य स्थाने अनादेशे पुरा + अन इति स्थिते, अत्र 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन[४]' इत्यस्मिन् सूत्रे 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु[५]' इत्यस्मिन् सूत्रे च पुराणशब्ददर्शनात् 'सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्यु- ट्युलौ तुट् च[६]' इति सूत्रेण प्राप्तः तुडभावो निपात्यते, वर्णसम्मेलने पुराणशब्दो निष्पद्यते ।

---

1 निरुक्तभाष्यटीकायाम् ३।१९।४

2 पा. सू. ४।३।२३

3 पा. सू. ७।१।१

4 पा. सू. २।१।४

5 पा. सू. ४।३।१०५

6 पा. सू. ४।३।२३

(५) पुरा अतीतान् अणति, अण्यते नाम कथयति जीवयति इति विग्रहे अण शब्दे[१], अण प्राणने[२] इति धातोः ग्रन्थविशेषं सूचयन् पुराणशब्दः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः[३]' इत्यनेन अच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये पुराणशब्दो निष्पद्यते ।

२.२ पुराणानामाविर्भावः ।

वैदिकसाहित्यस्य पर्यालोचनेन विज्ञायते यत्पुराणानि अतिप्राचीनकालतः प्रचलितानि वर्तन्ते । एषां च वेदमूलकत्वं तद्विशेषज्ञाः समानन्ति, यथा –

ऋचः सामानि च्छन्दांसि पुराणं यजुषा तथा ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः[४] ।।

२.३ इतिहासपुराणयोर्मध्ये भेदः ।

निरुक्तकारो यास्काचार्य्य इतिहासशब्दस्य व्याख्यामनेन प्रकाररेण करोति, तद्यथा –

निदानभूतम् इति ह एवमासीत यः कथ्यते स इतिहासः[५] ।

अर्थाद् इति + ह + आसः इति नाम एवं प्रकारेण ह नाम निश्चितरूपेण, आसः नाम वर्तमान आसीत् । तर्हि तस्यैवेतिहासशब्दस्य पुरावृत्तत्वेन अमरकोशकारस्य महाभारतकारस्य च प्रतिपादनं न तावद् अयुक्तियुक्तं भवति, यथा –

इतिहासः पुरावृत्तम्[६] ।

पुराणम् पुरावृत्तम्[७] ।

---

1 भ्वादिधातुः ४७४
2 दिवादिधातुः १२५१
3 पा. सू. ३।१।१३४
4 अथर्ववेदः ११।७।२४
5 निरुक्तभा. टीका, मा. भा. २।१०।३
6 अमरकोशः १।५
7 म. भा. आदिपर्व. नीलकण्ठीटीका

पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः

यद्यपि तद् इतिवृत्तम् अर्थशास्त्रे साधारणतया इतिहासार्थेन उपलब्धं भवति तथापि स्थलविशेषे वेदेषु विशेषतः, अथर्ववेदे पुराणात् स्वतन्त्ररूपेण उपलब्धितोऽस्ति, तथापि उभयोर्मध्ये भेदोऽस्ति यथा –

पुराणमितिवृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रं चेति इतिहासः[1] ।

२.४ पुराणानां लक्षणानि ।

पुराणानां पञ्चलक्षणमेव प्रसिद्धमस्ति यस्य प्रामाण्यं विविधेषु कोशेषु समुपलभ्यते तद्यथा –

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्[2] ।।

तत्र पञ्चलक्षणेषु सर्ग – प्रतिसर्ग – वंश – मन्वन्तरवंशानुचरितानि एव अन्तर्भवन्ति । इत्थं प्रतिपादकं वचनं बहुषु प्रसिद्धेषु पुराणेषु समुपलभ्यते ।

२.५ पुराणस्य दशलक्षणकत्वम् ।

पुराणं पञ्चलक्षणम् इत्यतः किमपि विलक्षणं पुराणे समुपलभ्यते । तत्रैवं लक्षणप्रतिपादकेषु श्रीमद्भागवतपुराणस्य स्थलद्वये समुपलब्धेषु लक्षणेषु मूलतः प्रायः साम्यमस्ति यथा –

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूत्तयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः[3] ।।
सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च ।
वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः[4] ।।

नामतो वैषम्यं दृष्टिगोचरीचूतं भवति । अत्र केवलं शब्दभेदं विना अभिप्रायभेदः परिलक्ष्यते यथा –

---

1 कौटिल्यार्थशास्त्रम् ५।१४
2 मत्स्यपुराणम्. ५३।६३
3 श्री. भा. पुराणम् २।१०।१
4 श्री. भा. पुराणम् १२।७।९

क्रमः	द्वितीयस्कन्धलक्षणम्	द्वादशस्कन्धलक्षणम्
(१)	सर्गः	सर्गः
(२)	विसर्गः	विसर्गः
(३)	स्थानम्	वृत्तिः
(४)	पोषणम्	रक्षा
(५)	ऊतिः	हेतुः
(६)	मन्वन्तरम्	अन्तरम्
(७)	ईशानुकथा	वंशवंशानुचरिते
(८)	निरोधः	संस्था -
		नित्यप्रलयः
		नैमित्तिकप्रलयः
		प्राकृतिकप्रलयः
(९)	मुक्तिः	संस्था - आत्यन्तिकप्रलयः
(१०)	आश्रयः	आश्रयः

ब्रह्मवैवर्तपुराणेऽपि पुराणस्य दशलक्षणकत्वमनेन प्रकारेण प्रतिपादितं वर्तते यथा -

सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिः तेषां च पालनम् ।
कर्मणां वासना वार्ता मनूनां च क्रमेण च ।।
वर्णनं प्रलयानां च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्तनं हरेरेव देवानां च पृथक् पृथक् ।।
दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तनम्[1] ।।

ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य मतानुसारं पुराणस्य दशलक्षणान्यनेन प्रकारेण भवितमर्हन्ति

[1] ब्रह्मवैवर्तपुराणम् , श्रीकृष्णखण्डः १३१।८८-९०

२.६ पुराणानां प्रकारप्रकल्पनम् ।

पूर्वप्रतिपादितद्विविधलक्षणानुसारं यद्यपि पुराणानां महापुराणानाम् उपपुराणानां च भेदेन प्रकारद्वयं परिकल्पितं तथापि तयोर्मध्ये नास्ति भेदः । साधारणतः पुराणानां प्रकारत्रयमस्ति तद्यथा –

(१) महापुराणम् ।

(२) उपपुराणम् ।

(३) औपपुराणम् ।

संख्यागणनाप्रसङ्गे प्रत्येकस्य अष्टादशसंख्यागणना वर्तते, किन्तु केषाञ्चिद्विदुषां मतानुसारं समेषां पुराणानां पञ्चप्रकाराणि पुराणानि सन्ति तद्यथा –

(१) महापुराणानि ।

(२) उपपुराणानि ।

(३) औपपुराणानि ।

(४) उपोपपुराणानि ।

(५) उपौपपुराणानि ।

किन्तु संख्यागणनावसरे मत्स्यपुराणस्य मतानुसारमेकमेव पुराणं वर्तते यथा –

पुराणमेकमेवासीत्तदा कल्पान्तरेऽनघः ।
त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम्[1] ।।

अनेन प्रकारेण 'पुराणानां प्रकारप्रकल्पनम्' इति प्रतिपाद्योपप्रकरणमिदं विस्तारभयात् समाप्यते ।

२.७ महापुराणानां क्रमः ।

यस्मात् पुराह्यनक्तीदं पुराणं तेन कथ्यते ।
निरुक्तिमस्य यो वेदः सर्वपापैः प्रमुच्यते[1]।।

---

[1] मत्स्यपुराणम् ५।३४

अस्मिन् देवीभागवते पुराणगणनायाः प्रसङ्गे महापुराणानां त्वेवं क्रमो प्रदत्तः, यथा -

म-द्वयं भ-द्वयं चैव ब्र-त्रयं व-चतुष्टयम् ।

अ-ना-प-लिं-ग-कू-स्कानि पुराणानि प्रचक्षते[2]।।

२.८ उपपुराणानां विवेचनम् ।

अष्टादशमहापुराणवद् महर्षिवेदव्यासेन अष्टदशोपपुराणान्यपि निर्मापितानि सन्ति, तेषामुपपुराणानां नामगणना अनया रीत्या महर्षिणा कृता वर्तते यथा -

(१) आदिपुराणम् । (२) नृसिंहपुराणम् ।

(३) स्कन्दपुराणम् । (४) शिवधर्मपुराणम् ।

(५) दुर्वासःपुराणम् । (६) नारदीयपुराणम् ।

(७) कपिलपुराणम् । (८) वामनपुराणम् ।

(९) औशनसपुराणम् । (१०) ब्रह्माण्डपुराणम् ।

(११) वरुणपुराणम् । (१२) कालिकापुराणम् ।

(१३) माहेश्वरपुराणम् । (१४) शाम्बपुराणम् ।

(१५) सौरपुराणम् । (१६) पराशरपुराणम् ।

(१७) मारीचपुराणम् । (१८) भास्करपुराणम् ।

२.९ औपपुराणानां विवेचनम् ।

यथाष्टादशमहापुराणानि, अष्टादशोपपुराणानि महर्षिवेदव्यासेन विवेचितानि सन्ति, तथैव अष्टदशौपपुराणान्यपि निर्मापितानि सन्ति, तेषामौपपुराणानां नामगणना अनया रीत्या महर्षिणा कृता वर्तते यथा -

---

[1] विष्णुपुराणम्

[2] सं. निबन्धावली

(१)	सनत्कुमारपुराणम् ।	(२)	बृहन्नारदीयपुराणम् ।
(३)	आदित्यपुराणम् ।	(४)	सूर्यपुराणम् ।
(५)	नन्दिकेश्वरपुराणम् ।	(६)	कौर्मपुराणम् ।
(७)	भागवतपुराणम् ।	(८)	वसिष्ठपुराणम् ।
(९)	भार्गवपुराणम् ।	(१०)	मुद्गलपुराणम् ।
(११)	कल्किपुराणम् ।	(१२)	देवीपुराणम् ।
(१३)	महाभागवतपुराणम् ।	(१४)	बृहद्धर्मपुराणम् ।
(१५)	परानन्दपुराणम् ।	(१६)	वह्निपुराणम् ।
(१७)	हरिवंशपुराणम् ।	(१८)	पशुपतिपुराणम् ।

२.१० पुराणानां विषयाः ।

पुराणानां कानि स्रोतांसि येषामाधारेण भगवता श्रीवेदव्यासेन तेषां प्रणयनं कृतमिति विशिष्टायां जिज्ञासायामिदमुच्यते यत् – पुराणतत्त्ववेत्ता महर्षिः वेदव्यासः चतुर्णामाख्यानानाम् , उपाख्यानानाम् , गाथानाम् , कल्पशुद्धीनां चोपकरणानामाशयमादाय अष्टादशपुराणानां रचनां चक्रे तद्यथा –

आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैः गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थं विशारदः[1] ।।

२.१०.१ आख्यानोपाख्यानानि ।

स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः ।
श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते[2] ।।

२.१०.२ गाथाः ।

अज्ञातकर्तॄणां लोकेषु प्रख्यातानां केषाञ्चिन्महापुरुषाणां वैशिष्ट्यबोधकानां श्लोकानां संज्ञा गाथा इति कथ्यते । प्राचीनसाहित्येषु अनेकान्येवंविधानि प्राचीनानि पद्यानि समुपलभ्यन्ते, येषां कर्तॄणां नामानि नोपलभ्यन्ते,

---

1 अ. पुराणदर्पणम् २५

2 म. भा. आदिपर्व ८५।१२

यानि केषाञ्चिन्महामान्यमहीपतीनां प्रशंसायामसामान्ये शौर्ये दानमहिम्नि च प्रतिपादितानि सन्ति । ईदृशाज्ञातकर्तृकाः परम्परया प्रचलितलोके प्रख्याताः श्लोका गाथेति पदेनोच्यन्ते ।

२.१०.३ कल्पशुद्धिः ।

कल्पशुद्धिशब्दस्य तात्पर्यनिर्णये विदुषां मतमस्ति यत्पारस्परिको भेदपरकः । केचन विद्वांसः कल्पशुद्धिशब्दस्य स्थाने कल्पजोक्तिरिति पाठं मत्वा विभिन्नेषु कल्पेषूत्पद्यमानानां पदार्थानां विवरणमित्यर्थं कुर्वन्ति । श्रीधरस्वामिना तु कल्पशुद्धिरित्यस्यार्थः श्राद्धकल्पः इति कृतो वर्तते । पण्डितवर्याणां मधुसूदनोझामहोदयानां मते कल्पशुद्धिशब्देन धर्मशास्त्रस्य सर्वे विषया अभीष्टाः सन्ति । कल्पस्य तात्पर्यं 'वेदाङ्गमः' इति मन्यते ।

अथ श्रौत-गृह्य-धर्मसूत्र-सदाचारसंस्कारा अन्तर्भवन्ति । शुद्धिपदेन षड्विधा शुद्धिर्भवति यथा -

(१) मलशुद्धिः ।

(२) स्पर्शशुद्धिः ।

(३) अघशुद्धिः ।

(४) एनःशुद्धिः ।

(५) आत्मशुद्धिः ।

(६) मनःशुद्धिः ।

२.११ पुराणसंहिता - पुराणमितिहासश्च।

२.१२ पुराणानां श्लोकसंख्या ।

एतेषामष्टादशपुराणेषु प्रत्येकस्मिन् पुराणे कति श्लोकाः ? इति जिज्ञासाऽनेन प्रकारेण शान्ता भवति ।

क्रमः	पुराणनाम	श्लोकसंख्या	
१	ब्रह्मपुराणम्	१३०००	।
२	पद्मपुराणम्	५५०००	।
३	विष्णुपुराणम्	२३०००	।
४	वायुपुराणम्	२४०००	।
५	श्रीमद्भागवतपुराणम्	१८०००	।
६	नारदपुराणम्	२५०००	।
७	मार्कण्डेयपुराणम्	९०००	।
८	अग्निपुराणम्	१६०००	।
९	भविष्यपुराणम्	२४५००	।
१०	ब्रह्मवैवर्तकपुराणम्	१८०००	।
११	लिङ्गपुराणम्	११०००	।
१२	वाराहपुराणम्	२४०००	।
१३	स्कन्दपुराणम्	८११००	।
१४	वामनपुराणम्	१००००	।
१५	कूर्मपुराणम्	१८०००	।
१६	मत्स्यपुराणम्	१४०००	।
१७	गरुडपुराणम्	१८०००	।
१८	ब्रह्माण्डपुराणम्	१२२००	।

		४१३८००	

अनेन प्रकारेण समस्तेषु पुराणेषु श्लोकानां संख्या अष्टशतोत्तरत्रयोदशसहस्राधिकचतुर्लक्ष (४१३८००) श्लोकाः सन्ति , इत्थमधगाधे

पुराणसमुद्रे किं किं वर्णनमस्ति ? इति समेषां जिज्ञासाशान्तये संक्षेपेण पुराणेषु वर्ण्यविषयः प्रस्तूयते ।

२.१३ पुराणेषु वर्ण्यविषयः ।

प्रकरणेऽस्मिन् समेषां पुराणानां वर्ण्यविषयो लिखितो वर्तते, अनेन प्रकारेण सर्व्वेषां पुराणानां परिचयं त्रयोदशप्रकरणेषु प्रदाय पुराणेषु वर्ण्यविषयो लिखितो वर्तते ।

प्रकरणम् ३ सांख्ययोगवेदान्तपदस्य निर्वचनम् ।

३.१ प्रस्तावना ।

भारतीयदर्शनस्य क्षेत्रे सांख्यदर्शनस्याऽऽस्तिकदर्शनरूपे विशिष्टमेकं स्थानमस्ति, सांख्यदर्शनस्य वैदिकपरम्परामूलकानां सिद्धान्तानां प्राचीनता वर्तते, अतो भवदुःखनिवृत्तये सर्व्वेषामुपायानां रूपेण सांख्यदर्शनस्य शाश्वती उपादेयता तथा ग्राह्यताऽक्षुण्णा वर्तते, अनया रीत्या संसारात्कैवल्यं यावद्विवेचनापूर्णे सांख्यदर्शने नैके व्याख्येयाः सिद्धान्ताः सन्ति ।

३.२ सांख्यपदस्य निर्वचनम् ।

सांख्यपदस्य पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्या निर्वचनम्भवति यद् - संख्यानमिति सांख्यमिति विग्रहे समुपसर्गात् 'चक्षिङ्-व्यक्तायां वाचि[1]' इति धातोः 'आतश्चोपसर्गे[2]' इति पाणिनीयसूत्रेण अङ्प्रत्यये, ङित्त्वात् 'आतो लोप इटि च[3]' इति पाणिनीयसूत्रेण धातोराकारस्य लोपे, स्वादिकार्य्ये स्त्रीत्वविवक्षायां 'संख्या' इति शब्दो निष्पद्यते, संख्यायाम्भवमिति सांख्यम् ।

३.३ सांख्यपदस्य विविधा अर्थाः ।

सामान्यतया सांख्यशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो भवति यद् - ज्ञानम् , गणना । महाभारतकारोऽपि विविधान् अर्थान् लिखति यद् -

---

1 अदादिधातुः १०८७

2 पा. सू. ३।३।१०६

3 पा. सू. ६।४।६४

संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्तेन सांख्याः परिकीर्तिताः[१] ।।

परिसंख्यादर्शनम्[२] ।

मीमांसादर्शने पारिभाषिकोऽर्थः प्रदत्तो वर्तते यद् - निषेध्यविषयस्य साधनरूपे विधानम् । सांख्यदर्शनस्य लक्ष्यं पुरुषतत्त्वस्य ज्ञानमस्ति, तथा प्रकृत्यादीनि चतुविंशतितत्त्वानि निषेध्यानि सन्ति, किन्तु एतैनिषेध्यतत्त्वैः पुरुषस्य विवेकज्ञानम्भवति । सांख्यसूत्रस्य प्रसिद्धो भाष्यकारो विज्ञानभिक्षुर्महाभारतस्य परिसंख्यानं तथा पानपरकमित्यर्थं स्वीकुर्व्वाणो लिखति यत् -

सम्यग्विवेकेनात्मकथनम्[३] ।

इत्थन्नेकेषां विदुषां सांख्यसूत्रभाष्यकाराणां मतेसांख्यपदस्य विविधा अर्थाः सन्ति ।

३.४ सांख्यमेव योगः ।

३.५ वेदान्तपदस्य निर्वचनम् ।

३.६ विमर्शपदस्य निर्वचनम् ।

३.७ सांख्यदर्शनस्य कर्तृपरिचयः ।

३.८ सांख्यदर्शनस्य भाष्यकाराः ।

३.९ सांख्यदर्शनस्य वर्ण्यविषयः ।

३.१० सांख्यदर्शनस्य लोकोपयोगिता ।

अनेन प्रकारेण 'पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः' इति मम शोधमहानिबन्धस्य दशसूपप्रकरणेषु तृतीयम्प्रकरणं विविच्य मया शोधविषयः सुचारुतया प्रस्थापितो वर्तते, अतो विस्तारभयाद् विशेषमुल्लेखमत्र न करोमि ।

---

1 महाभारतम् १२।३०।६।४३

2 महाभारतम् १२।३०।६।४२

3 सांख्यप्रवचनभाष्य-प्रस्तावना-पृष्ठसंख्या-४

प्रकरणम् ४ पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

४.१ प्रस्तावना ।

४.२ पुराणेषु सांख्यीयतत्त्वपरिगणनम् ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः[१] ।।

४.३ पुराणेषु प्रमाणविषयविवेचनम् ।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम्[२] ।।

४.४ पुराणेषु सत्कार्य्यवादः ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात्कारणाभावाच्च सत्कार्य्यम्[३] ।।

४.५ पुराणेषु गुणनिरूपणम् ।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः[४] ।।

४.६ पुराणेषु व्यक्ताव्यक्तभिन्नधर्म्माः ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्[५] ।।

४.७ पुराणेषु प्रकृतिपरिणामः ।

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्[६] ।।

---

1 सांख्यकारिका-३
2 सांख्यकारिका-६
3 सांख्यकारिका-९
4 सांख्यकारिका-१२
5 सांख्यकारिका-१०
6 सांख्यकारिका-१६

अनेन प्रकारेण मम शोधमहानिबन्धस्य चतुर्थे प्रकरणे पुराणेषु सांख्यीयतत्त्वपरिगणनम् , प्रमाणविषयविवेचनम् , सत्कार्य्यवादः, गुणनिरूपणम् , व्यक्ताव्यक्तभिन्नधर्म्माः, प्रकृतिपरिणामः-इत्यादीनां विषयाणां सर्व्वाणि पुराणान्यालोड्य विमर्शः कृतो वर्तते, विस्तारभयादत्र न प्रस्तूयते ।

प्रकरणम् ५ पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

५.१ प्रस्तावना ।

५.२ पुराणेषु पुरुषसिद्धिः ।

संघातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च[1] ।।

५.३ पुराणेषु पुरुषबहुत्ववादः ।

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव[2] ।।

५.४ पुराणेषु पुरुषधर्म्माः ।

तस्माच्च विपर्ययात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृमकर्तृभावश्च[3] ।।

५.५ पुराणेषु सृष्टिव्यवस्था ।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि[4] ।।

५.६ पुराणेषु बुद्धिस्वरूपम् ।

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकमेतद् रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्[1] ।।

---

[1] सांख्यकारिका-१७
[2] सांख्यकारिका-१८
[3] सांख्यकारिका-१९
[4] सांख्यकारिका-२२

५.७ पुराणेषु अहङ्कारस्वरूपम् ।

अभिमानोऽहङ्कारः तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव[2] ।।

अनेन प्रकारेण मम शोधमहानिबन्धस्य चतुर्थे प्रकरणे पुराणेषु पुरुषसिद्धिः, पुराणेषु पुरुषबहुत्ववादः, पुराणेषु पुरुषधर्म्माः, पुराणेषु सृष्टिव्यवस्था, पुराणेषु बुद्धिस्वरूपम् , पुराणेषु अहङ्कारस्वरूपम् - इत्यादीनां विषयाणां सर्व्वाणि पुराणान्यालोड्य विमर्शः कृतो वर्तते, विस्तारभयादत्र न प्रस्तूयते ।

प्रकरणम् ६ पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

६.१ प्रस्तावना ।

६.२ पुराणेषु इन्द्रियसर्गः ।

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः[3] ।।

६.३ पुराणेषु शून्यवादनिरासः ।

अपवादमात्रमबुद्धानाम्[4] ।।

६.३.१ शिवपुराणे शून्यवादनिरासः ।।

शिवपुराणे शून्यवादनिरासस्य वर्ण्णनं कुर्व्वाणो शिवपुराणकारः श्रीव्यासो लिखति यद् -

सर्वशून्यं निरालम्बं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।
अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति[5] ।।

शिवपुराणकारः कथयति यद् - यत्र सर्वशून्यस्य निरालम्बस्वरूपस्य चिन्तनं भवति, स एवाभावयोगः कथितो वर्तते, तेनैव कश्चित्साधक

---

[1] सांख्यकारिका-२३
[2] सांख्यकारिका-२४
[3] सांख्यकारिका-२६
[4] सांख्यप्रवचनभाष्य-१-४५
[5] शिवपुराणम्- ७।२।७३

आत्मानमवलोकयितुं शक्नोति, इत्थं सर्व्वेषु पुराणेषु विशेषरूपेण चर्चा कृता वर्तते, विस्तारभयादत्र न चर्चां न करोमि ।

६.४ पुराणेषु गतिकर्मबन्धकारणतानिरासः ।।

न गतिविशेषात् ।।

निष्क्रियस्य तदसम्भवात्[1] ।।

न कर्मणाऽप्यतद्धर्मत्वात्[2] ।।

६.५ पुराणेषु अविद्याखण्डनम् ।

समानः प्रकृतेर्द्वयोः[3] ।।

६.६ पुराणेषु सृष्टिप्रयोजनम् ।

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ।।

विरक्तस्य तत्सिद्धेः[4] ।।

६.७ पुराणेषु विवेककृतकृत्यता ।

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतरान्नेतरात्[5] ।।

प्रकरणम् ७ पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः ।

७.१ प्रस्तावना ।

७.२ पुराणेषु उपासनाफलम् ।

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ।।

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ।।

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत्[6] ।।

७.३ पुराणेषु जीवन्मुक्तशरीरावस्थानम् ।

---

1 सांख्यप्रवचनभाष्य-१-४८-४९
2 सांख्यप्रवचनभाष्य-१-५१
3 सांख्यप्रवचनभाष्य-१-६९
4 सांख्यप्रवचनभाष्य-२-१।२
5 सांख्यप्रवचनभाष्य-३-८४
6 सांख्यप्रवचनभाष्य-३।२७-२९

जीवनमुक्तश्च ।।

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः[1] ।।

७.४ पुराणेषु वेदानां स्वतःप्रामाण्यम् ।

अपौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभवात्[2] ।।

७.५ पुराणेषु शरीरपञ्चभूतत्वनिरासः ।

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात्[3] ।।

७.६ पुराणेषु मोक्षब्रह्मरूपता ।

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता[4] ।।

सर्व्वेषु पुराणेषु मोक्षब्रह्मरूपताया वर्ण्णनं कृतमस्ति, विस्तारभयादत्र न क्रियते ।

७.७ पुराणेषु देहविभागः ।

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ।।

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः[5] ।।

७.८ पुराणेषु आत्मसिद्धिः ।

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ।।

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात्[6] ।।

७.८.१ श्रीविष्णुपुराणे आत्मसिद्धिः ।

श्रीविष्णुपुराणे शरीरादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वसिद्धये आत्मसिद्धिवर्ण्णनं कुर्व्वाणो विष्णुपुराणकारः श्रीव्यासो लिखति यद् –

त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तथोदरम् ।

1 सांख्यप्रवचनभाष्य–३।७८–७९
2 सांख्यप्रवचनभाष्य–५।४५
3 सांख्यप्रवचनभाष्य–५।१०२
4 सांख्यप्रवचनभाष्य–५।१०६
5 सांख्यप्रवचनभाष्य–५।१२४–१२५
6 सांख्यप्रवचनभाष्य–६।१–२

किमु पादादिकं त्वं वै तवैतद्धि महीपते ।।
समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूप व्यवस्थितः ।
कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव[१] ।।

इत्थं श्रीविष्णुपुराणस्य द्वितीयांशे आत्मविषयकं वर्ण्णनं कृतमस्ति, श्रीमद्भागवतपुराणादिषु सर्व्वेषु पुराणेषु विशेषरूपेण चर्चा कृता वर्तते, विस्तारभयादत्र न चर्चां न करोमि ।

७.९ पुराणेषु बन्धमोक्षकारणम् ।

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ।।
अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयापत्तेः[२] ।।

७.९.१ कूर्मपुराणे बन्धमोक्षकारणम् ।

कूर्मपुराणे बन्धस्य तथा मोक्षस्य वर्ण्णनं कूर्मपुराणकारः श्रीव्यासो लिखति यद् -

दाहाय नानलो वह्नेर्नापः क्लेदाय चाम्भसः ।
तद् द्रव्यमेव तद् द्रव्यविकाराय न वै यतः ।।
किञ्च स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोपपद्यते ।
स्वयं मोहविकारेण पुनर्बन्धप्रसङ्गतः[३] ।।

यथा - अग्निः प्रज्वलनाय न भवति, तथैव जलं क्लेदाय न भवति, कथं यद् - तदेव द्रव्यं तस्यैव द्रव्यस्य विकाराय न भवति, अनेन प्रकारेण यः स्वयं विकारी वर्तते, तस्य मोक्षः कदापि भवितुन्नार्हति, यदा मोक्षो न भवति, तस्य तस्य बन्धनस्य प्रसङ्गो भवति, इत्थं कूर्मपुराणे बन्धमोक्षकारणस्य विशेषरूपेण चर्चा कृता वर्तते, विस्तारभयादत्र न चर्चां न करोमि ।

७.१० पुराणेषु पुरुषबहुत्वव्यवस्था ।

---

1 श्रीविष्णुपुराणम्- २।१३।९८-९९
2 सांख्यप्रवचनभाष्य-६।११-१२
3 कूर्मपुराणम्- २।२।१२-१३

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः[१] ।।

७.११ पुराणेषु ज्ञानमेव मुक्तिकारणम् ।

लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत् ।।

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः[२] ।।

७.१२ पुराणेषु अदृष्टकारणनिराकरणम् ।

अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादिवदङ्कुरे[३] ।।

७.१३ पुराणेषु संयोगमात्रेण भोक्तुरधिष्ठातृत्वम् ।

निर्गुणत्वात्तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते[४] ।।

७.१४ पुराणेषु जीवस्य सिद्धौ अन्वयव्यतिरेकप्रमाणम् ।

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात्[५] ।।

७.१५ पुराणेषु प्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामिभावस्य अनादित्वम् ।

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादिर्बीजाङ्कुरवत्[६] ।।

प्रकरणम् ८ सांख्यदर्शनस्य महिमा ।

८.१ सांख्यदर्शनस्य स्रोतः ।

८.२ सांख्यदर्शनस्य परम्परा ।

८.३ सांख्यदर्शने द्वन्द्वात्मको दृष्टिकोणः ।

८.४ सांख्यदर्शनस्य तत्त्वविवेचनम् ।

८.५ सांख्यदर्शनेनैव भगवत्प्राप्तिः ।

८.६ सांख्यदर्शनेनैव भवबन्धनमुक्तिः ।

८.७ सांख्यदर्शनेनैव इष्टसिद्धिः ।

---

1 सांख्यप्रवचनभाष्य-६।४७
2 सांख्यप्रवचनभाष्य-६।५७-५८
3 सांख्यप्रवचनभाष्य-६।६१
4 सांख्यप्रवचनभाष्य-६।६२
5 सांख्यप्रवचनभाष्य-६।६३
6 सांख्यप्रवचनभाष्य-६।६७

अनेन प्रकारेण मदीये पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शनामके विषये मया सर्व्वाणि पुराणानि हृदि निधाय सांख्ययोगवेदान्तस्य विमर्श कृतो वर्तते ।

प्रकरणम् ९ उपसंहारः ।

मदीये **‘पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः’** इति महाशोधनिबन्धस्य विषये संक्षिप्ताक्षरज्ञानाय संक्षिप्ताक्षरपरिचयं प्रदाय तत्तत्सन्दर्भग्रन्थानां सूची प्रदत्ताऽस्ति । भारतीयसंस्कृतेर्मार्गावरोधका अनेके विघ्ना आगतास्तथाऽपि न चलितत्वमागतम् । विरुद्धानि यान्यपि बाह्यतत्त्वानि समागतानि तानि सर्वाणि स्वाञ्चले संस्कृत्या समाहितानि सन्ति । मया विलिखितः शोधमहानिबन्धोऽयं विशेषरूपेण पुराणजिज्ञासूनां कृते महानुपकारको भविष्यति, मुख्यतया शोधमहाप्रबन्धोऽयं नवसु (९) प्रकरणेषु विभक्तोऽस्ति, अन्ते च शोधप्रबन्धलेखने गृहीतसाहाय्यानां शिष्टविशिष्टसन्दर्भग्रन्थानां सन्दर्भग्रन्थसूची, तेषां प्रकाशनसंस्थाननिर्देशपुरस्सरं प्रस्थापितं वर्तते । तथाऽपि –

क्वाऽतिगम्भीरगीर्वाणी लेखनं क्वाऽस्म्यहं पुनः ।
गुरुदेवप्रसादेन[1] तथाऽपि पारगोऽभवम् ॥

अस्मिन् शोधप्रबन्धे प्रदत्तैर्नवप्रकरणैः समस्तानां ज्ञानजलपिपासूनां पिपासा काचिच्छान्ता भविष्यति, एवं ज्ञानजिज्ञासूनां संस्कृतपारावारीणां कृते शोधमहाप्रबन्धोऽयं पथप्रदर्शको भविष्यतीति शम् । यद्यपि ‘सगुणो निर्गुणो वाऽपि स्वलेखः कस्य न प्रियः’ इति श्रीगोस्वामिना तुलसीदासेन कथितमस्ति, तथाऽपि – ‘आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्’ इति कविकुलकमलदिवाकरस्य श्रीकालिदासस्य वचनानुसारं संस्कृतविद्याजीवातूनां सर्वेषां विदुषां समक्षमिमां प्रार्थनां प्रकृत्य **‘पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः’** इति विषयस्य नवभिः प्रकरणैः यथार्थतां यथामति प्रतिपाद्य शोधप्रबन्धसंक्षिप्तिकामिमां पूर्णङ्करोमि यद् –

अदृश्यदोषान्मतिविभ्रमाद्वा यत्किञ्चिदूनं लिखितं मया च ।

[1] डॉ. हरिप्रसाद पाण्डे

तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयं कोपन्न कुर्यात् खलु लेखकस्य ।।

(३) तृतीयं विधानम्

आधारभूतसामग्रीमौलिकताविज्ञापकं तृतीयं विधानम् –

प्रस्तुतेऽस्मिन् **'पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः'** इति शोधमहानिबन्धे मया संशोधनात्मको दृष्टिकोणः स्वीकृतः, उद्देश्यसिद्धये प्रमुखतया पुराणग्रन्थानां विशेषरूपेणाऽऽधारो गृहीतः, तत्रावश्यकतानुसारं विभिन्नसंस्कृतग्रन्थानामपि साहाय्यमादाय, शोधमहानिबन्धेऽस्मिन् प्रयुक्ता विषयनिरूपणशैली नूतना सरसा हृद्या च वर्तते ।

शोधमहानिबन्धोऽयम् अपूर्वोऽस्ति । अस्मिन् प्रयुक्तोऽयं विषयः शैली च सर्वथा भिन्ना वर्तते । शोधप्रबन्धदृष्ट्या च अस्य प्रस्तुतिश्चिन्तनञ्च मौलिकमस्ति ।

अस्य शोधमहानिबन्धस्यान्तिमे भाग उल्लिखितानां ग्रन्थानामपि यथापेक्षितमाश्रयं गृहीत्वा समग्रसंशोधनकार्यं समग्रदृष्ट्या सर्वाङ्गीणोत्कृष्टं यथा स्यात्, तथा यथाशक्ति यथामति यथाशक्ति च कृतप्रयत्नोऽस्मि ।

अतोऽहम्प्रतिजाने यच्छोधप्रबन्धस्यास्य मौलिकतामावहन् तद्विषयकं सम्पूर्णम् उत्तरदायित्वं धारयामि ।

विदुषामाश्रावकः

उपाध्याय गिरधर

(पुराणाचार्यः)

M.9879594144

संक्षिप्ताक्षरपरिचयः

क्रमः	संक्षिप्ताक्षराणि		ग्रन्थनाम
१	ऋ. वे.	=	ऋग्वेदः
२	नी. शतकम्	=	नीतिशतकम्
३	पा. सू.	=	पाणिनीयसूत्राष्टाध्यायी
४	पु. विमर्शः	=	पुराणतत्त्वविमर्श
५	ब्रह्म. पुराणम्	=	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
६	ब्र. पुराणम्	=	ब्रह्माण्डपुराणम्
७	मा. पुराणम्	=	मार्कण्डेयपुराणम्
८	मा. सू.	=	माहेश्वरसूत्रम्
९	वै. सि. कौ.	=	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
१०	वै. सा. और सं.	=	वैदिक साहित्य और संस्कृति
११	व्या. भाष्यम्	=	व्याकरण-महाभाष्यम्
१२	शु. य. संहिता	=	शुक्लयजुर्वेद-संहिता
१३	श्री. गीता	=	श्रीमद्भगवद्गीता
१४	श्रीमद्भा. पुराणम्	=	श्रीमद्भागवतपुराणम्
१५	श्रीसु. र. भा.	=	श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारम्
१६	सं. सा. का इति.	=	संस्कृत साहित्य का इतिहास

।। सन्दर्भग्रन्थसूचिः ।।

क्रमः	ग्रन्थनाम	लेखकादिविवरणम्
१	अग्निपुराणम्	अनुवादकौ - डॉ. तारिणीश झा - डॉ. घनश्याम त्रिपाठी शिन्दी साहित्य सम्मेलन प्रयाग १२ सम्मेलन मार्ग इलाहाबाद ३ तृतीयसंस्करण - वि. स. २००७
२	कूर्मपुराणम्	भाषन्तरकर्ता श्री शान्तिलाल ठाकर सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय मुम्बइ इ. स. १९८२
३	कूर्मपुराणम्	काशीराज ट्रस्ट वाराणसी ई. सं. १९७२
४	कूर्मपुराणम्	भाषन्तरकर्ता श्रीगिरिजाशङ्कर मयाशङ्कर शास्त्री सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय मुम्बइ वि. स. २०१८
५	गरुडपुराणम्	चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी ई. सं. १९६४
६	चाणक्यनीतिः	रूपान्तरकर्ता ओमप्रकाश शर्मा मनोज पॉकेट बुक्स दिल्ली

७	नारदपुराणम्	क्षेमराजकृष्णदास मुम्बई ई. स. १९७५
८	नारदपुराणम्	पं. श्रीराम जी शर्मा आचार्य प्रथमो भागः संस्कृति संस्थान बरेली ई. स. १९९४
९	नारदपुराणम्	पं. श्रीराम जी शर्मा आचार्य द्वितीयो भागः संस्कृति संस्थान बरेली ई. स. १९९४
१०	नारदपुराणम्	भाषन्तरकर्ता श्रीवासुदेव म. जोषी सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय मुम्बइ वि. स. २०२५
११	नीतिशतकम्	लेखकः श्रीभर्तृहरिः चौखम्बासंस्कृतसीरीजआफिस वाराणसी संस्करणम् - २ वि. सं. २०५१
१२	न्यायदर्शनम्	चौखम्बासंस्कृतसीरीजआफिस वाराणसी संस्करणम् - ३ वि. सं. २०१८
१३	पद्मपुराणम्	भाषान्तरकर्ता - गिरिजाशंकर मयाशंकर शास्त्री सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय मुंबइ - २ आवृत्ति - २ वि. सं. २०४२

१४	पुराणतत्त्वविमर्श	लेखकः पं. थानेशचन्द्र शास्त्री परिमल पब्लिकेशन्स दिल्ली ई. स. २००१
१५	पुराणकथाङ्क	सम्पादकः राधेश्याम खेमका कार्यालय गीताप्रेस गोरखपुर वि. स. २०४६
१६	ब्रह्मपुराणम्	हिन्दी साहित्य सम्मेलन वाराणसी ई. सं. १९७५
१७	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	क्षेमराजकृष्णदास मुम्बई ई. स. १९६३
१८	ब्रह्माण्डपुराणम्	मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी ई. सं. १९६३
१९	भविष्यपुराणम्	क्षेमराजकृष्णदास मुम्बई ई. स. १९५६
२०	श्रीमद्भागवतपुराणम्	प्रकाशकः गोविन्दभवन कार्यालय गीताप्रेस गोरखपुर ५६वाँ संस्करण - वि. स. २०६३
२१	श्रीमत्स्यपुराणम्	व्याख्याकर्त्री - डॉ. श्रद्धा शुक्ला प्रथमो भागः नाग पब्लिशर्स जवाहर नगर दिल्ली प्रथम संस्करण ई. स. २००४

२२	श्रीमत्स्यपुराणम्	व्याख्याकर्त्री - डॉं. श्रद्धा शुक्ला द्वितीयो भागः नाग पब्लिशर्स जवाहर नगर दिल्ली प्रथम संस्करण ई. स. २००४
२३	मनुस्मृतिः	सम्पादकः श्री पं. गोपालशास्त्री नेन चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी चतुर्थसंस्करण -वि. स. २०४९
२३	मार्कण्डेयपुराणम्	नाग पब्लिर्स दिल्ली ई. स. १९८१
२४	लिङ्गपुराणम्	मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी ई. सं. १९८०
२५	वराहपुराणम्	काशीराज ट्रस्ट वाराणसी ई. सं. १९८१
२६	वामनपुराणम्	काशीराज ट्रस्ट वाराणसी ई. सं. १९८१
२७	वामनपुराणम्	भाषन्तरकर्ता श्री भाइशङ्कर पुरोहित सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय मुम्बइ वि. स. २०३९

२८	विष्णुपुराणम्	प्रकाशकः हनुमानप्रसाद पोद्दार कार्यालय गीताप्रेस गोरखपुर पञ्चम संस्करण – वि. स. २०१८
२९	वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	लेखकः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः चौखम्बा संस्कृत सीरीज वाराणसी १ पञ्चमसंस्करणम् इ. स. २०३४
२९	वैदिक साहित्य और संस्कृति	लेखकः बलदेव उपाध्याय वाराणसी च. आ. इ. स. १९७३
३०	व्याकरण–महाभाष्यम्	सम्पादकः वेदाचार्यः श्रीवेदव्रतः हरयाणासाहित्यसंस्थानम् गुरुकुल झज्जर (रोहतक) प्रथमं संस्करणम् – ई. स.१९६२
३१	स्कन्दपुराणम्	मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी ई. सं. १९६३
३२	शिवपुराणम्	नाग पब्लिर्स दिल्ली ई. स. १९८१
३३	शुक्लयजुर्वेद–संहिता	सम्पादकः या. स. प. वेणीरामशर्मा गौड चौखम्बा ओरियन्टालिया वाराणसी दिल्ली १९वाँ संस्करण – ई. स. १९८३

३४	श्रीमद्भगवद्गीता	प्रकाशकः गोविन्दभवन कार्यालय गीताप्रेस गोरखपुर १९वाँ संस्करण - वि. स. २०५४
३५	श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारम्	लेखकः श्रीकाशिनाथशर्मा ईस्टर्न बुक लिंकर्स दिल्ली - ११०००७ संस्करणम् - २००३
३६	संस्कृत साहित्य का इतिहास	लेखकः आचार्य बलदेव उपाध्याय (काव्य-खण्ड) शारदा मन्दिर वाराणसी वि. सं. २०३०

पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः

दिनाङ्कः २५-०१-२०१७

वासरः सौम्यवासरः

मान्याः कुलसचिवमहोदयाः

एम. एस. युनिवर्सिटी

बडौदानगरम्

विषयः -शोधमहाप्रबन्धसारप्रस्तुतीकरणविषयः

सादरं जयश्रीकृष्णः

सविनयन्नम्रनिवेदनमस्ति यद् विद्यावारिधिः (Ph.D.) इत्युपाधिकामुकाऽहं श्री सौराष्ट्रयुनिवर्सिटी (राजकोटम्) इति विश्वविद्यालये **''पुराणेषु सांख्ययोगवेदान्तविमर्शः'** इति महाशोधविषयस्य शोधसारं **(Synopsis)** प्रस्तौमि ।

इमं महाशोधसारं स्वीकृत्य यथाकार्य्यं करिष्यन्ति, इत्याशां प्रस्थाप्य पत्रमिदं समाप्नोमि ।

भावदीयः

उपाध्याय गिरधर

(पुराणाचार्यः)

M.9879594144